

М. М. Вегеш
ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК
ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ*

Доктор історичних наук Омелян Довганич – один із найвизначніших дослідників післявоєнної історії Закарпаття, зокрема Другої світової війни та возз'єднання краю з Україною. Кілька десятків авторських і колективних монографій, сотні наукових і науково-популярних статей, рецензій, величезна кількість журналістських та літературознавчих нарисів дають нам право визнати в О. Довганичеві відомого фахівця з багатьох проблем вітчизняної історії. Станом на 31 жовтня 1995 р. перу О. Довганича належало 498 публікацій, серед яких 17 авторських і колективних монографій [1]. На сьогодні О. Довганич є автором близько 600 наукових і науково-популярних праць, що є доказом його величезної працездатності. Серед теперішніх закарпатських істориків важко назвати вченого, якого б можна було порівняти з героєм нашого нарису.

Відразу відзначимо, що ми не є першими, хто пише про Омеляна Довганича. Серед доброї сотні праць про нього хотілося б виділити змістовні статті І. Губаля, І. Хланті, Р. Офіциньського, М. Олашина [2]. Варто погодитися з І. Хлантою, що О. Довганич «сумлінний науковець, один із першопрохідців багатьох нових сторінок історії Закарпаття, особливо такого трагічного періоду, як Друга світова війна. Він є людиною величезної працездатності, яка майстерно володіє пером і посідає у вітчизняній історіографії поважне місце серед найбільш авторитетних знавців Другої світової війни в Карпатському регіоні» [3]. М. Олашин у щирому нарисі про О. Довганича назвав його Людиною, «яка завжди і в усьому сповідувала високі гуманістичні принципи, є прикладом надзвичайної працездатності, наукової чесності, сумлінного ставлення до своїх обов'язків, скромності, добропорядності, і чим більше таких людей буде на Землі, тим кращим стане цей світ» [4].

* До мого 70-річчя від дня народження Микола Миколайович Вегеш у збірнику «Карпатика» опублікував свою розвідку «Визначний дослідник історії Другої світової війни». Через недогляд вона не зафіксована у бібліографічному покажчику «Омелян Довганич», який вийшов у світ 2005 року. Думалося, що вона вийде окремою брошурою, але, оскільки цього не сталося, вважаю за потрібне висловити М. М. Вегешу глибоку вдячність за її публікацію, яка на той час стала найширшою і найобговорюванішою працею про мою історичну творчість. Тому включаю її як післямову до моєї чергової книги.

I. Омелян Довганич: основні віхи життя і діяльності

8 травня 1930 р. у подружжя Марії та Дмитра Довганич народився син, якому щасливі батьки при хрещенні дали ім'я Омелян. Вони, безсумнівно, й гадки не мали, що на світ прийшов майбутній визначний історик, справжній літописець історії рідного краю.

Село Нижнє Селище, де народився Омелян Довганич, малочим відрізнялося від подібних до нього в Чехословацькій республіці. «Неймовірно хвилюєшся, – писав через 67 років Омелян Дмитрович, – побачивши свою оселю, де народився і виріс, де в дитинстві промацав кожний клаптик твоєї околиці, городець і вулицю, свою черешню і грушу, яблуню і вербу, по якій не раз лазив і ховався в їх гілляках, коли вилізав на найвищу гілку, щоб звідти подивитися на край світу, розширити свій овид, овид свого села» [5].

У рідному селі шестирічний хлопчик переступив поріг першого класу народної школи, яку закінчив через шість років. Потім було навчання в Хустській гімназії та Хустській середній школі № 2 з російською мовою викладання. Отже, навчання О. Довганича, формування його громадської позиції відбувалося при різних політичних режимах – Чехословацькій республіці, автономній Підкарпатській Русі, незалежній Карпатській Україні та радянській владі, яка встановилася в Закарпатті після возз'єднання краю з УРСР.

Хлопця тягло до знань, тим більше, що в краї відкрився Ужгородський державний університет – перший в історії Закарпаття вищий навчальний заклад. Однак існували й фактори, які заважали його благим намірам. 1945 р. у фашистському концтаборі загинув батько Омеляна, і його матері стало нелегко утримувати трьох дітей (крім Омеляна, ще Олену й Михайла). Омелян Дмитрович у своїх спогадах пригадував: «1949-го я склав лише два вступні іспити до Ужгородського університету, але був змушений забрати документи з приймальної комісії, бо коштів на навчання в мене не було» [6].

Попрацювавши рік коректором Хустської районної газети, О. Довганич надіслав документи на заочне відділення філологічного факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка. Всі шість вступних іспитів склав на «відмінно» і був зарахований до лав студентів. Однак навчання довелося перервати, бо восени 1950 р. О. Довганича призвали на дійсну

службу в армії. Після демобілізації парубка направили на навчання до Києва, де він закінчив відділення журналістики Вищої партійної школи. «Я завдячую долі й журналістиці, – писав О. Довганич, – яка навчила мене завжди бути зібраним і відповідальним за свої слова, планувати свою діяльність і точно дотримуватися наміченого, ніколи не перекладати на завтра справи, які треба зробити сьогодні. Журналістика вимагає постійно вдосконалювати себе і свою творчу «кухню», не зупинятися на досягнутому, добиватися хоч невеликого кроку вперед. Вона постійно супроводжує мене через усе творче життя і серйозно сприяла й сприяє у моїй науково-дослідницькій роботі» [7]. До цього додамо, що О. Довганич 1957 р. серед перших в області був прийнятий у члени Спілки журналістів СРСР, а 1986 р. став лауреатом обласної журналістської премії ім. О. Борканюка. До речі, першу газетну статтю О. Довганич опублікував 1947 р.

Друга половина 50-х – початок 70-х років – період становлення О. Довганича як журналіста і вченого. Протягом 1956–1961 рр. він працює редактором Великоберезнянської районної газети «Радянське село», а 1961–1968 рр. перебуває на партійній роботі в Ужгороді. У 1968–1972 рр. виконує обов'язки головного редактора республіканського видавництва «Карпати». Паралельно з постійною роботою О. Довганич навчається в заочній аспірантурі Ужгородського державного університету (1965–1969), скрупульозно вивчаючи архівні документи. У спогадах ученого кілька лаконічних рядків: «У другій половині 60-х років на доступних матеріалах архівів Ужгорода і Києва я написав дисертацію про рух Опору в Закарпатті й Східній Словаччині в роки Другої світової війни. Захистив її в Києві» [8].

Панування тоталітарної системи в СРСР відбилося на долях багатьох представників крайової інтелігенції. Що вона собою являє, відчув і Омелян Довганич. У постанові бюро Закарпатського обкому партії було чітко зафіксовано: «Випуск ідейно-незрілих книжок «Подражание театру» та «Розп'яття» (загальноповідомі книги Ф. Кривіна та П. Скунця. – М. В.) став можливим тому, що керівники видавництва «Карпати», в першу чергу головний редактор тов. Довганич О. Д., допустили грубі порушення наявних порядків підготовки рукопису до видання, виявили поверховість та безпринципність при редагуванні рукописів, їх оцінці» [9]. Довелося поміняти місце роботи. Добре, що тодішнє керівництво університету вчинило порядно, запро-

понувавши «неблагонадійному» колишньому редакторові видавництва «Карпати» роботу в цьому престижному навчальному закладі краю. Та хай там як (можливо, пониження? – М. В.), але з 1972 р. О. Довганич пов'язав свою долю з найдавнішим вищим Закарпаття. Він пройшов шлях від лаборанта (1972) до викладача (1973–1974), старшого викладача (1974–1975), доцента (1975–1995). За підрахунками М.Олашина, під керівництвом О. Довганича 83 випускники написали й захистили дипломні роботи, а троє з них – І. Мазило, Ю. Бисага та П. Білак – стали кандидатами наук, працюють у вишах [9]. Додамо, що Омелія Дмитрович також причетний до захисту кандидатської дисертації Л. Горват, адже саме він запропонував їй тему з історії становища українців Мараморощини (Румунія) протягом 1918–1945 рр. Вихованка вченого сьогодні працює старшим науковим співробітником історичного музею в Сату-Маре (Румунія), є автором понад 30 наукових праць.

Викладаючи в університеті, О. Довганич активно працював над докторською дисертацією «Проблеми історії Закарпаття на передодні та в роки Другої світової війни (1938–1945 рр.)», яку успішно захистив на засіданні спеціалізованої вченої ради Ужгородського державного університету 1997 р. Роботу високо оцінили професори В. Кучер, К. Кондратюк та В. Худанич, які виступили офіційними опонентами. До них приєднався професор В. Грабовецький, котрий від імені провідної організації – Прикарпатського університету ім. В. Стефаника – надіслав позитивний відгук. Захист докторської дисертації став офіційним визнанням неабияких успіхів О. Довганича в дослідженні складних проблем історії України та її невід'ємної частини – Закарпаття. Дисертація була захищена вченим, праці якого добре відомі далеко за межами Закарпаття і України. На опубліковані розвідки О. Довганича та його дослідницьку роботу надруковано понад 70 рецензій, відгуків і статей у газетах, журналах, збірниках і книгах [11]. Учений узяв участь у майже 100 наукових конференціях, значна частина з яких були міжнародними.

У січні 1993 р. О. Довганич був затверджений керівником штатного науково-редакційного відділу обласної книги «Редобілітовані історією», робота над якою завершена, тож незабаром побачить світ. Хоч із червня 1995 р. О. Довганич не працює в університеті, він і далі продуктивно працює на науковій ниві. За останні 15 років опублікував близько 400 праць. Цей факт є

дний подиву й наслідування. «Вважаю, – пише О. Довганич у своїх спогадах, – що кожен історик має базувати аналіз історичних подій винятково на архівних документах, до яких має ставитися критично, не перекручуючи фактів, нічого не перебільшуючи і не применшуючи. Писати історію треба пристрасно і правдиво, про чорні її сторінки – із певним смутком, а про світлі – з радістю, тоді й вийде об'єктивна історія» [12]. Це – кредо Омеляна Довганича, якого він дотримується все своє свідоме, багате на наукові відкриття життя.

2. Дослідження історії Карпатської України

Вперше про Карпатську Україну 1938–1939 рр. О. Довганич написав на сторінках монографії «Закарпаття в роки війни» [13], присвятивши їй розділи «У планах німецько-угорських фашистів» та «Крах автономного уряду і загарбання краю». Якщо врахувати той факт, що книга була готова до друку 1976 р., то напрошується висновок: О. Довганич був одним із перших дослідників, який звернувся до цієї проблематики. Вже в середині 70-х років, тобто в часи панування в СРСР авторитарного режиму, О. Довганич порушив питання про перегляд хронологічних меж руху Опору на Закарпатті. Він запропонував визнавати його генезу не 1941 р., а принаймні 1938 р., що викликало невдоволення секретаря Президії Верховної Ради УРСР Василя Нижника. Захищаючи свою позицію, О. Довганич так аргументував її: «Ось тут я і розповів, що тоді вже добре знав, зокрема, про заборону Закарпатської крайової комуністичної організації в жовтні 1938 року і повторно в січні 1939 року, коли вона перейшла на нелегальне становище й діяла в підпіллі. Тому своєрідність обстановки в Закарпатті змушувала комісію розпочати вивчення антифашистської боротьби не з 1941-го, а з 1938-го року, коли частина Закарпаття була окупована угорськими військами, а 15 березня 1939 року і вся Карпатська Україна. До того ж, Закарпаття не входило тоді до Радянської України і тепер це питання не вивчається ні в Чехословаччині, ні в Угорщині» [14].

У монографії «Закарпаття в роки війни» О. Довганич детально зупинився на міжнародній ситуації, яка склалася в Європі наприкінці 30-х років, ґрунтовно проаналізувавши рішення Мюнхенської конференції і Віденського арбітражу 1938 р., у ході яких почався державний розпад єдиної ЧСР. Використавши щоденник М. Козми, О. Довганич слушно підмітив, що

«угорські правлячі кола не були задоволені рішеннями Мюнхенської конференції. Про це відверто заявив по радію угорський прем'єр-міністр, який вимагав негайного вирішення угорських вимог щодо загарбання Закарпаття та інших територій» [15]. На сторінках монографії йдеться про те, що перші напади угорських терористів на населені пункти Закарпаття були зафіксовані вже 5 жовтня 1938 р. Наприкінці жовтня на кордонах ЧСР з'явилися й польські терористи. Сьогодні відомо, що Угорщина й Польща мріяли про встановлення спільного кордону, а він міг бути створений тільки внаслідок анексії Закарпаття Угорщиною.

Безперечно, автор не мав можливості об'єктивно оцінити діяльність автономного уряду А. Волошина. На його думку, «прихід до влади словацької та української націоналістичної буржуазії, яка співробітничала з німецькими, угорськими й італійськими фашистами, значно полегшував Німеччині та Угорщині остаточно розчленувати Чехословаччину і загарбати її територію, де проживали національні меншини» [16]. «Закарпатська проблема» О. Довганичем подається на тлі тогочасних міжнародних подій. Зближення Угорщини з Німеччиною та Італією призвело до бажаних для Будапешту результатів. Після тривалих дипломатичних торгів 12 березня 1939 р. Гітлер дав згоду угорському урядові на окупацію всієї Карпатської України. Писав О. Довганич і про Карпатську січ, яка в складі 5 тисяч чоловік обороняла підступи до Хуста. Однак сили були нерівні, і 18 березня 1939 р. війська Угорщини завершили окупацію всього Закарпаття. Підсумовуючи викладений матеріал, О. Довганич відзначав: «Цей ганебний акт являв собою грубе порушення міжнародного права, в той же час і ганебного Віденського арбітражу» [17]. Встановлення угорського окупаційного режиму супроводжувалося масовими репресіями не тільки проти членів Карпатської січі, але й мирного населення, яке їм симпатизувало.

У другій половині 90-х років Омелян Довганич опублікував низку праць з історії Карпатської України, завдяки яким вдалося висвітлити не одну білу пляму. Зокрема, 1997 р. побачив світ оригінальний науковий збірник «Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської січі», одним із упорядників якого був О. Довганич [18]. У ньому вміщено ґрунтовний нарис О. Довганича про керівника карпатських січовиків Д. Климпуша, напі-

саний винятково на матеріалах архівної справи, яку доти ніхто не аналізував. О. Довганич, простежуючи головні віхи в житті Д. Климпуша, всебічно висвітлив керівництво ним збройними силами краю, перебування на окупованій території, арешт 1944 р. працівниками «Смершу» та поневіряння в таборах ГУЛАГу до 26 липня 1955 р. Лише 2 лютого 1993 р. Д. Климпуша було реабілітовано [19].

1998 р. побачив світ другий том «Книги пам'яті України: Закарпатська область», заступником голови редколегії якої був О. Довганич [20]. Це видання відкривається ґрунтовною вступною статтею про Карпатську Україну. Підрозділ її – «Вода у Тисі була червоною від крові...» – написали О. Довганич і В. Керечанин [21].

Дослідники стисло, але переконливо довели, що проти карпатських січовиків угорці організували «жорстоку розправу». У нарисі йдеться про тяжке становище січовиків у численних тюрмах і таборах, які, зокрема, були відкриті в Тячеві, Великому Бичкові, Кривій, Вар'юлопоші, Ниредьгазі та інших населених пунктах. Допитливий читач дізнається про останні дні життя відомих патріотів краю В. Неболи, В. Тимочука, Ф. Рознійчука, І. Григи, П. Волощука та багатьох інших. «Карателів було чимало. Першими з січовиків знущалися угорські терористи, потім – підібрані ними місцеві мадярони, котрі, як зазначено в одному з документів, «з жорстокістю ліквідували керівників Гвардії Січі». Це ж саме робили угорські окупаційні військові частини, головним чином жандармські» [22]. Слід погодитися з авторами нарису, що «неможливо перелічити всіх фактів нелюдських розправ над січовиками: угорський окупаційний режим повною мірою застосував проти січових стрільців та активістів уряду Карпатської України нечувані своєю жорстокістю фашистські тортури. Гоніння на січовиків припинилися тільки 1940 р., коли угорський уряд оголосив амністію колишнім членам Карпатської Січі й політемігрантам» [23]. Підтвердженням цих висновків може послужити щоденник В. Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України» [24].

Та найбільша заслуга О. Довганича, як і інших членів редколегії, в опублікуванні «Списку воїнів Карпатської Січі й активістів Карпатської України, що загинули в боях проти угорських агресорів у 1938–1939 рр. або були страчені окупаційним режимом» [25]. У списку перераховані 134 учасники руху Опору в Карпатській Україні, уродженці міст Ужгорода і Мукачева, Вели-

коберезнянського, Виноградівського, Воловецького, Іршавського, Міжгірського, Мукачівського, Перечинського, Рахівського, Свалявського, Тячівського, Ужгородського і Хустського районів. На сьогодні це найповніший перелік, у якому зазначено, в міру можливості, дата й місце загибелі захисників Карпатської України. Однак другий том «Книги пам'яті» крапку над «і» не поставив. Пошукова робота триває.

Немалу увагу історії Карпатської України О. Довганич приділив на сторінках своєї докторської дисертації [26]. Цій знаменній в історії краю події присвячено розділ «Діяльність автономних урядів А. Бродія і А. Волошина» [27]. Опрацювання значного архівного масиву дозволило О. Довганичу дійти висновку, що «розчленування Чехословаччини, утворення Словацької держави і Карпатської України виникли на ґрунті Мюнхенського диктату. Тепер відомо, що з позицій міжнародного права він визнаний недійсним із самого початку» [28]. Висловив дослідник і свою думку з приводу оцінки Карпатської України в періодизації Другої світової війни. На його глибоке переконання, з чим погоджуються сучасні дослідники, «збройний опір Карпатської України викликав певний резонанс у світі, але важко говорити про те, як, зокрема, пишуть окремі історики української діаспори, що він став початком Другої світової війни» [29]. Отже, в цілій низці своїх праць О. Довганич висловив власне бачення і дав оцінку утворенню і розвитку Карпато-Української держави напередодні Другої світової війни.

3. Проблематика нелегальних переходів угорсько-радянського кордону і сталінських репресій

Саме завдяки О. Довганичу розпочалося ґрунтовне дослідження проблеми нелегальних переходів угорсько-радянського кордону в 1939–1941 рр. Зрозуміло, що до кінця 80-х років ця тема вважалася забороненою, і відомо чому: перейшовши кордон, закарпатські юнаки і дівчата опинялися в численних таборах ГУЛАГу. Значущим був і той факт, що з 1962 до 1939 рр. О. Довганич був членом комісії, перед якою ЦК КПУ поставив завдання збирати матеріали про більш точний облік учасників антифашистського підпілля і партизанського руху на Україні. Ось як про ці роки згадував О. Довганич: «Тоді ж у результаті подвірного обходу в кожному населеному пункті всіх районів вперше були вбрані прізвища закарпатців, які в 1939–1941 роках нелегально

переходили кордон із Угорщини до СРСР і були засуджені особливими нарадами при НКВС СРСР на 3-5 років таборів» [30]. Отже, матеріали вивчалися майже тридцять років, але тільки 1989-го О. Довганич дістав можливість написати правду про нелегальні переходи кордону та їх фатальні наслідки для перебіжчиків.

Під рубрикою «Білі плями історії» на сторінках газети «Молодь Закарпаття» 1989 р. було опубліковано статтю О. Довганича і В. Пашкевича «Втечі у безвість» [31]. З того часу і до наших днів О. Довганич скрупульозно вивчає цю проблему, видаючи монографії та публікуючи статті, відкриваючи сотні нових імен – жертв сталінських репресій. Багаторічна робота, виконана О. Довганичем разом із колегами, дозволила підготувати до друку унікальну книгу «Реабілітовані історією», яка незабаром побачить світ. До речі, за словами самого О. Довганича, «найголовнішою і найпочеснішою своєю працею вважаю підготовку на високому науковому рівні обласного тому «Реабілітовані історією» про репресованих закарпатців, які пройшли через страхітливі табори ГУЛАГів, окремі повернулись додому, а інші там загинули. Тепер вони всі реабілітовані. Це велика «біла пляма» в історії Закарпаття, як і всієї України. Ліквідувати її – наш почесний обов'язок» [32]. О. Довганич до цього доклав найбільше зусиль.

Учений з колегами виконали величезний обсяг роботи, адже «за кілька років опрацювали тисячі кримінальних справ і підготували 8621 картку реабілітованих, з яких 5653 – на тих, хто у 1939-1941 роках нелегально переходив угорсько-радянський кордон, і 2968 – репресованих у післявоєнний період» [33]. У вступній статті до першого тому «Книги пам'яті України» О. Довганич зауважив, що вже 25 жовтня 1939 р. канцелярія прем'єр-міністра Угорщини офіційно оголосила в пресі, що «комуністично настроєні русини і українці щодня зникають із сіл, та навіть із Мукачеве й Ужгорода, зникають групами по 10-40 чоловік» [34]. Аби покласти край цьому небажаному для угорських властей явищу, окупаційна влада створювала спеціальні групи для розслідування справ затриманих утікачів. Однак, незважаючи на вжиті превентивні заходи, нелегальні переходи кордону не припинялися, а навпаки, тривали аж до початку радянсько-німецької війни. Особливу активність виявляло населення прикордонної смуги.

Вивчаючи протоколи допитів та обвинувальні вирокі, О. Довганич зумів назвати головні причини потаємних міграцій. На його думку, «закарпатці рятувалися від переслідувань фашистських властей, не бажали перебувати у воєнізованій організації Левенте або служити в угорській армії, прагнули продовжувати навчання, шукали кращої роботи та ліпшого життя» [35]. Варто погодитися з твердженням ученого, що «вони йшли в СРСР із чистою душею й відкритим серцем, з чесними й благородними намірами» [36]. Однак на тім боці, де жили їх брати, на них чекало глибоке розчарування й сталінські табори. Особливі наради при НКВС СРСР засуджували їх за статтею 10 Карного кодексу УРСР у редакції 1927 р. – за нелегальний перехід кордону – на 3, а в деяких випадках (всупереч статті кодексу) і на 5, і на 8 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах.

Опрацювання угорських архівних джерел, документів чехословацького військово-історичного архіву в Празі та архіву військового обліку осіб в Трнаві, кримінальних справ особливого нарад НКВС дозволили О. Довганичу дійти висновку, що «за 1939-1941 рр. в СРСР втекло за досі виявленими документами 5,8 тис. чоловік, у тому числі 399 жінок» [37]. У працях О. Довганича детально описано становище таборитів, умови їх життя. На сторінках монографії «Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі» поміщено уривок зі свідчень хустянина М. Герича, який опинився в Комі АРСР: «... ми будували бараки до весни. Навесні робили дорогу в лісі, щоб до нас могли приходити машини. Норма була така: прокопати 5 кубічних метрів замерзлої землі або заготувати 6 кубометрів лісу. При цьому люди були голодні, змучені, інструмент для роботи поганий. А якщо норму не виконаєш, то не одержиш пайок (400 грамів чорного замерзлого хліба, літр баланди). У кожній зоні було до трьох тисяч чоловік. Працювали у три зміни: і вдень, і вночі. Щодень уранці не вставало 5–6 чоловік. Померлих викидали в сніг за зону». І таких прикладів у працях О. Довганича безліч.

У монографії «Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі» поміщено десяток ґрунтовних нарисів про конкретних людей, які стали жертвами сталінських репресій. Заслужують на увагу нариси «Трагічна доля Олександри Білак», «Страшні свідчення», «Вони просто отупіли», «Жили-були сім братів» та ряд інших. Оригінальністю вирізняється документальний нарис про одного з лідерів закарпатських комуністів Івана

Мондока, який ще в 20-х роках опинився на території СРСР. О. Довганич встановив, що з листопада 1933 р. І. Мондок був арештований і звинувачений у роботі «контрреволюційної організації, яка іменувала себе «УВО», та в шпигунстві на користь чеської розвідки». І. Мондока було засуджено на 5 років позбавлення волі. Із листів дружини І. Мондока до ЦК КПУ О. Довганич встановив, що один із лідерів закарпатських комуністів був відправлений у березні 1934 р. у с. Дмитрієво під Москвою на будівництво каналу Москва–Волга. Тут працював у редакції газети «Перековка» до літа 1934 р. Звіди відправлений на «Свирстрой», де працював на лісозаготівлях, тяжко захворів і був переведений до якоїсь санітарної установи. Останній етап – Соловецькі острови. Туди його перевели приблизно в лютому 1936 р. Тут І. Мондок був до осені 1937 р. 25 листопада цього ж року його засудили вдруге. Тепер – до найвищої міри покарання. І розстріляли [39].

Ми так детально зупинилися на роках перебування в таборах І. Мондока з одної причини: щоб акцентувати увагу на скрупульозному підході О. Довганича до висвітлення долі конкретної людини. І такий підхід у нього до вивчення будь-якої архівної справи – адже за нею доля конкретної людини. Ґрунтовністю вирізняються нариси О. Довганича про А. Патруса-Карпатського, В. Федька, Ю. Гаджегу, І. Гарайду та багатьох інших [40].

Омелян Довганич, як член редколегії, значною мірою спричинився до видання унікального збірника документів, спогадів і нарисів «Крізь пекло ГУЛАГів» [41]. У ньому опубліковано статті вченого «Про причини і умови нелегального переходу закарпатців в СРСР», «Історична довідка про репресії в 1944–1945 рр.» та низку інших. Говорячи про репресії у післявоєнний час, О. Довганич підсумовує, що з 18 листопада до 16 грудня 1944 р. органи НКВС 4-го Українського фронту затримали й направили на збірні пункти 8564 чоловік (військовозобов'язаних) від 18 до 50 років, значна частина з яких загинула [42].

У центрі досліджень О. Довганича були й репресії проти закарпатців у другій половині 40-х – 80-х роках. Завдяки його працям стало відомо, що в перші післявоєнні роки на Закарпатті діяло понад двадцять антирадянських організацій, зокрема «Воля», «Смерть», «Закарпатоукраїнські повстанці», «Лілія», «Зоря Підкарпаття», «Союз визволення Закарпаття» та ін. Абсолютна більшість цих організацій поширювала антира-

дянську літературу, листівки й лозунги, збиралася на таємні збори, планувала диверсії, підпалювала колгоспне майно тощо. Більшість їх учасників судили військові трибунали й засуджували на 10–25 років таборів і 3–5 років позбавлення прав та конфіскацію майна [43].

Велику справу зробив О. Довганич, опублікувавши у співавторстві з О. Хлантою бібліографічний покажчик «Повернення до правди» [44]. У передмові до видання Омелян Дмитрович відзначав, що, опрацюовуючи окремі книги, збірники різних матеріалів, доповіді, повідомлення і нариси наукових конференцій, періодичні журнали й бюлетені, обласні та районні газети за 90-ті роки, виявили численні матеріали, присвячені проблемі репресованих громадян. Покажчик налічує 495 позицій, які згруповані у трьох розділах: політичні репресії, персоналії державних і громадських діячів краю, списки реабілітованих громадян області [45]. До цього додамо, що із вищеназваної кількості наукових позицій, у покажчику зафіксовано 129 публікацій О. Довганича, що свідчить про його неабиякий внесок у дослідження проблеми.

4. Закарпаття в роки Другої світової війни

Закарпаття в роки Другої світової війни – центральна проблема в науковій спадщині Омеляна Довганича, якій присвячені кандидатська й докторська дисертації вченого. Ще 1963 р. з'явився науково-документальний нарис О. Довганича про партизана-десантника М Яцьківа [46]. Відтоді в газетах і журналах, наукових збірниках О. Довганич надрукував кілька сотень праць, у яких висвітлено ті чи ті сторінки історії Другої світової війни. Не маючи можливості проаналізувати всі роботи вченого, зупинимося тільки на його монографічних дослідженнях, які, без перебільшення, увійшли до золотого фонду української історіографії.

1971 р. побачила світ книга О. Довганича, К. Лустига та Б. Снівака «Слідами легенди», у якій йшлося про діяльність розвідгрупи Ф.Патакі [47]. Наступного року вона була перевидана угорською мовою [48]. На вищеназвані видання в пресі з'явилося 11 рецензій, авторами яких були М. Ротман, О. Хланта, С. Білак та інші відомі вчені й учасники подій [49]. У своїх споминах О. Довганич детально описав сам творчий процес роботи над книгою: «Ми поділили наші дослідження на три частини. Б. І. Снівак писав про діяльність Патакі в Радянському Союзі до десанту-

вання у Закарпаття, я – про закарпатську частину діяльності групи, К. Е. Лустиг – про будапештський період Ф. Патакі... Хочу підкреслити, що, оскільки доступу до архівних документів служби безпеки тоді не було, ми користувалися переважно родинним архівом Патакі й тими архівними інформаціями, які свого часу подавали Хустський і Виноградівський райони про діяльність антифашистського підпілля в роки війни, а також спогадами її учасників та статтями з газет» [50]. Не обійшлося без цензури, адже «рукопис книги читали і працівники служби безпеки в Закарпатській області» [51].

Учений довів, що наприкінці лютого 1944 р. в активі розвідувальної групи нараховувалося 188 чоловік, 75 патріотів сприяли її успішній діяльності [52]. Група майже щодня передавала повідомлення в Центр. Не дивно, що угорська контррозвідка уважно стежила за її діяльністю. За короткий час було заарештовано близько 300 чоловік, з яких понад 200 – засуджені військовим трибуналом начальника генерального штабу угорської армії. Наприкінці березня 1944 р. до рук жандармів утратив і керівник групи Ф. Патакі.

О. Довганич детально простежив останні дні життя відважного розвідника. У монографії «Закарпаття в роки війни» вчений відзначав, що більше місяця Ф. Патакі допитували в казармах ім. Гадики в Будапешті. Десять днів просидів він у в'язниці «Маргіт-Керут», а в середині травня перевезли його до Мараморош-Сигета. Пізніше – у берегівську, відтак – в ужгородську тюрму, де й відбувся суд. Однак смертний вирок тоді не був виконаний... З Ужгорода його доправили у тюрму міста Шопрона (Угорщина). Там він перебував з початку вересня до 4 листопада 1944 року – дня розстрілу [53].

Багаторічне дослідження історії Закарпаття в роки Другої світової війни була узагальнене О. Довганичем в фундаментальних монографіях та науково-популярних книгах «Закарпаття в роки війни» (1990), «Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі» (1995), «Закарпатська молодь у роки Другої світової війни (До 50-ліття Перемоги)» (1995), «Закарпатські добровольці» (1998), «Закарпатські воїни генерала Людвика Свободи» (1999) та ін.

Найдетальніше годиться спинитися на монографії «Закарпаття в роки війни», опублікованій 1990 р. у співавторстві зі З. Пашкуєм та М. Трояном. Вище вже йшлося, що ця книга 12

років блукала видавництвами України, і тільки 1989-го її рукопис було включено до плану видавництва «Карпати» на 1990 рік. На той час серед живих уже не було З. Пашкуя і М. Трояна. Про удосконалення монографічної структури О. Довганич писав, що «із 18 параграфів книги я доповнив новими архівними матеріалами 16, не встиг опрацювати за новими підходами до історії лише два – про автономний уряд Підкарпатської Русі – Карпатської України та про возз'єднання Закарпатської України з Радянською. Всього додатково тоді написав доповнень близько 100 сторінок, які включалися у старий текст, а найбільш загальновідомі факти скорочувалися» [54].

На сторінках монографії детально проаналізовано умови, в яких виникло комуністичне підпілля, показано, як виглядала підпільна мережа на території Закарпаття. Значну увагу звернено на аналіз соціально-економічного становища закарпатців під час окупації, посилення денаціоналізації корінного населення тощо. Історик чітко довів, що «мадяризація українського населення краю проводилася і прихованими, і відкритими методами. Переведення українських шкіл на угорську мову навчання, заборона термінів «українець», «український», винахід нової «русинської» граматики, переміщення учительських та інших кадрів з українських сіл в угорські, перші кроки заселення Закарпаття угорцями – все це слугувало одній меті: повній денаціоналізації українського населення» [55]. Такий стан справ не міг не спричинити посилення антифашистської боротьби. Підпільні організації намагалися використовувати всяку можливість для впливу на маси, поєднуючи свою конспіративну діяльність із роботою в різних легальних організаціях. Найбільшого поширення така практика набула в Ужгороді, Мукачеві, Берегові та на Іршавщині.

Значну увагу приділив О. Довганич функціонуванню військово-розвідувальних та молодіжних груп під час окупації краю гортіївцями. Такі об'єднання діяли у Воловецькому, Волівецькому (Міжгірському), Хустському, Тячівському, Рахівському і Великоберезнянському районах. За даними Омеляна Дмитровича, лише в Ужгороді було арештовано 192 підпільники, 10 комуністів було передано військовому трибуналу. Місцеве населення не стояло осторонь антифашистської боротьби. О. Довганич наводить факт, що 246 чоловік звинувачували в тому, що сприяли підпільним організаціям і морально, і матеріально, а сто-

у тім, що знали про діяльність вищезгаданих утворень, але не повідомляли про це державні органи влади. Абсолютну більшість арештованих було засуджено на різні терміни ув'язнення. Тюрми Будапешта, Дебрецена, Кошице, Ужгорода, Мукачева, Берегова та інших населених пунктів були переповнені [56].

1995 р. О. Довганич у співавторстві з Р. Офіцинським видав брошуру «Закарпатська молодь у роки Другої світової війни», в якій знову звернувся до досліджуваної проблеми. У цій праці йому належить окремих розділ «Антифашистський молодіжний рух на Закарпатті в роки Другої світової війни» [57]. Вчений установив, що тільки у квітні 1942 р. на призовні пункти угорської армії не з'явилися 472 призовники, а за відмову служити в угорській армії лише з Воловня, Бедевлі, Синевирської Поляни і Синевира до СРСР втекло 200 юнаків [58]. Чимало молодих людей очолювало підпільні організації. Таким був, зокрема, Йозеф Говт із Берегова. Молодіжні організації виникли і в школах-гімназіях міст Мукачева, Хуста, Ужгорода. Значну увагу залученню молоді до антифашистської боротьби приділив О. Борканюк.

Однак повернімося до монографії «Закарпаття в роки війни». У розділі «Роки випробувань і гарту» з'являються цікаві факти про участь закарпатців у партизанських з'єднаннях С. Ковпака, П. Вершигори, О. Федорова та інших.

Так, у Брянських лісах до загону С. Ковпака перейшов 31 солдат із 47-го угорського полку, переважно закарпатці [59]. І таких випадків було чимало. Більше трьохсот угорських антифашистів нараховувалося в списках партизанських загонів і з'єднань М. Наумова, О. Федорова, М. Салая та інших, що діяли на Україні в роки війни. Великий фактичний матеріал про боротьбу партизанів і підпільників проти фашизму поміщено на сторінках розділів «Криза окупаційного режиму», «Дійова допомога братів», «У полум'ї партизанської війни». Активну боротьбу проти окупантів на Закарпатті розгорнула керівна організаційна група партизанського з'єднання підполковника О. Тканка. На початку вересня 1944 р. на базу цього з'єднання був десантований чехословацький партизанський загін В. Русина. Активно діяв загін Д. Усти – І. Прищепи, який підтримувало місцеве населення.

У працях на військову тему О. Довганича чимале місце відводиться фактичним даним зі спогадів активних учасників підпільного й партизанського руху Закарпаття Г. Алексеєнка, М. Бабирича, І. Ваша. М. Лялька. Д. Поповича, В. Русина, О. Тканка та ба-

гатьох інших. Неабияку вагу має і той факт, що О. Довганич знав особисто.

Окреме місце в науковій спадщині О. Довганича посідає його книга «Закарпатські воїни генерала Людвика Свободи», написана в співавторстві з краєзнавцем В. Пагирею [60]. Відомо, що 1942 р. в Бузулуку почала формуватися чехословацька військова частина зі звільнених із таборів закарпатців. У табірних пунктах працювали особливі комісії, які визначали придатність і непридатність тих, що звільнялися, до військової служби. За підрахунками О. Довганича, наприкінці 1942 р. до Бузулука прибули три великі транспорти зі звільненими закарпатцями, зокрема, з Воркутинського табору в грудні 1942 р. – 185 новобранців, Каргопольського – 31 грудня 1942 р. – 195, з Печорського – 241 новобранець. Усього, згідно з опрацьованими кримінальними справами, прибуло з таборів 2951 чоловік [61]. Фактично, завдяки Л. Свободі, ці люди були врятовані від смерті в сталінських таборах ГУЛАГу.

О. Довганич детально описав процес формування чехословацької військової частини, яка пройшла з боями славний шлях від Соколова до Праги. 15 січня 1942 р. був оголошений набір до неї, а 7 лютого почали працювати в Бузулуку приймальна і призовна комісії. День 12 лютого 1942 р. став початком формування першого Чехословацького окремого батальйону. Масовий прихід закарпатців до Бузулука стався в грудні 1942 – січні 1943 рр. [62]. 30 січня 1943 р. до складу батальйону увійшли 974 воїни, 256 із яких були уродженцями Закарпаття [63]. Бойове хрещення закарпатці прийняли в бою біля с. Соколового. Там загинуло 26 краян. Радянське командування дало високу оцінку бойовим діям чехословацького батальйону. О. Яроша було посмертно вдостоєно звання Героя Радянського Союзу. На полі бою воїни батальйону підбили 19 німецьких танків і 6 бронетранспортерів, знищили понад 300 ворожих солдатів. Втрати батальйону становили: 86 убитих і 56 поранених [64].

Станом на 1 жовтня 1944 р. чехословацька бригада Л. Свободи мала 3348 чоловік, з яких 2210 були закарпатцями [65]. У боях за Київ чехословацькі воїни знищили літак, 4 танки і 2 самохідні установки «Фердинанд», 7 автомашин, 4 артилерійські батареї, 22 доти і 31 дзот, 41 станковий і 24 ручних кулемети, близько 630 ворожих солдатів та офіцерів. У цих боях загинуло понад 30 наших краян. На прапорі чехословацької бригади з'явився орден

Суворова 2-го ступеня. О. Довганич детально описав бої бригади Л. Свободи під Білою Церквою, Жашковом, Острожанами, Бузівкою, де відзначилися й закарпатці. Не випадково Л. Свобода назвав їх «хоробрими, відважними, мужніми».

Зі складу 4-го Українського фронту Чехословацький армійський корпус був переданий 38-ій армії і став учасником Карпато-Дукельської операції. Його чисельність тоді становила 17 тис. чоловік. 30 жовтня 1944 р. в ньому було 4030 закарпатських українців [66]. У ході Карпато-Дукельської операції ворог зазнав чималих втрат, але вони виявилися значними і для наступальних частин Червоної армії та Чехословацького армійського корпусу. За підрахунками О. Довганича, у боях загинуло близько 800 закарпатців. Наші земляки взяли активну участь у боях за визволення міст і сіл Чехословаччини, десятки були нагороджені бойовими орденами і медалями. Посмертно звання Героя Радянського Союзу вродженця с. Дулова Тячівського району танкіста Степана Вайду.

Після війни більшість добровольців Чехословацького корпусу повернулися у свій рідний край і стали будувати нове життя. Але велика частина їх залишилася в чехословацькій армії, де після закінчення військових закладів і служби 240 вирости до вищих офіцерів і генералів. Серед них, зокрема, майорів – 40, підполковників – 121, полковників – 71, генералів – 8 [67]. Другу частину книги становлять нариси про закарпатських воїнів чехословацького корпусу Л. Свободи. Перу О. Довганича належать 28 нарисів, зокрема, про В. Алексія, І. Андрійця, С. Вайду, В. Вайдича, В. Валя, І. Волощука та багатьох інших.

Близька за тематикою книга О. Довганича «Закарпатські добровольці» [68]. Перед нами фундаментальне дослідження, в якому ґрунтовно висвітлено участь закарпатських українців як у корпусі Людвика Свободи, так і в лавах Червоної армії. Книгу високо оцінив голова Закарпатської обласної організації Товариства добровольців Закарпаття – учасників війни Й. Бажан, який у передмові відзначив, що О. Довганич, «як висококваліфікований дослідник, давно почав вивчати дану тему, а коли було ухвалено рішення про підготовку обласної Книги пам'яті, йому одному з перших довірили працювати у військових архівах: спочатку в Подольську Російської Федерації, а згодом у Празі (Чехія) і Трнаві (Словаччина) з метою виявлення списків добро-

вольців Червоної армії та Чехословацького армійського корпусу, які загинули на фронтах Другої світової війни.

Після кожного дослідження Омелян Дмитрович привозив серію зошитів із конкретними матеріалами про загиблих воїнів, що лягли в основу Книги пам'яті. Багато він зробив і для аналізу бойової діяльності добровольців на фронтах війни. Омелян Дмитрович брав також найактивнішу участь у конкретній роботі щодо виявлення місць загибелі добровольців, чимало написав нарисів про найвідоміших із них та різних статей, які підсумували пошуки» [69]. За підрахунками О. Довганича, загальне число добровольців становило 15581 особу, з них 13078 вступило до Червоної армії і 2574 – до Чехословацького корпусу [70]. Книжку завершують 22 нариси про учасників війни.

Із вищенаведеного видно, що завдяки особистому внеску О. Довганича у дослідження історії Другої світової війни став можливим вихід у світ двотомної праці «Книга пам'яті України: Закарпатська область». Він є автором і співавтором підрозділів вступної статті до першого тому цього унікального видання – «Напередодні Другої світової», «Закарпаття в загарбницьких планах Німеччини та Угорщини», «У лещатах гортіївської окупації», «Боротьба підпільників проти окупантів», «Втікачі в СРСР та їх доля», «Йшли у бій народні месники»; «У лавах 1-го Чехословацького армійського корпусу», «Далеко від рідної землі», «Бої Червоної армії за визволення Закарпаття», «Вступ закарпатців до лав Червоної армії». О. Довганич є упорядником списку закарпатців, які віддали своє життя на фронтах, у партизанських загонах і підпіллі в ім'я великої Перемоги над фашизмом (м. Ужгород, м. Мукачево, Виноградівський, Воловецький, Мукачівський, Перечинський, Рахівський, Свалявський, Ужгородський райони).

Підсумовуючи внесок О. Довганича у дослідження різноманітних проблем історії Другої світової війни, слід відзначити, що вченому вдалося з'ясувати раніше не відомі або маловідомі події і факти, прізвища й цифри, ввести а науковий обіг нові матеріали, по-новому оцінити й переоцінити ті події і явища, які висвітлювалися раніше однобічно, неточно й необ'єктивно. Не викликає жодних сумнівів, що цим самим О. Довганич зробив неабиякий теоретичний і практичний внесок у дослідження проблематики історії Другої світової війни.

5. Возз'єднання Закарпаття з Україною

Про возз'єднання Закарпаття з Україною змістовні праці написали М. Троян, В. Маркусь, М. Макара, М. Болдижар. Вони ґрунтовно дослідили головні етапи боротьби закарпатських українців за свою свободу і незалежність, бажання жити разом із великим українським народом. Не випадково, що Президент України Л. Кучма у виступі на урочистих зборах, присвячених 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, теж відзначив, що «складним і тернистим був шлях Закарпаття до возз'єднання з матір'ю Україною. Його історія, як і історія України, не проста і не легка. Вона вмита кров'ю людською й посипана попелом, позначена боротьбою, стражданням і надіями на свою державність» [71].

Відомим фахівцем із проблеми возз'єднання Закарпаття з Україною справедливо вважається й Омелян Довганич. 1997 р. він, як упорядник і автор, узяв участь у виданні оригінальної і вкрай необхідної праці «Того дня зійшло сонце возз'єднання: минуле і сучасне», до якої ввійшли матеріали очима сучасників, скорочений варіант книги М. В. Трояна, статті з нововиявлених архівних документів, біографічні нариси про делегатів Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України. У збірнику вміщені змістовні статті О. Довганича «Політуправління 4-го Українського фронту про вікопомні події» та «Мараморський з'їзд – забута сторінка історії» [72], на яких варто зупинитися більш детально.

О. Довганич вперше проаналізував великий обсягом архівний документ-довідь «Боротьба народу Закарпатської України за возз'єднання з Радянською Україною» за підписом начальника політуправління 4-го Українського фронту генерал-лейтенанта М. М. Проніна, адресовану начальникові Головного політичного управління Червоної армії. Цей узагальнювальний документ обсягом 124 друковані сторінки розглядає події громадсько-політичного життя в Закарпатській Україні з жовтня 1944 р. до 10 липня 1945 р., охоплюючи майже всі аспекти діяльності партійних, державних і громадських органів від початку їх створення до перших кроків відродження економічного життя в краї та ставлення до цього політичних органів Червоної армії [73]. Цікаво, що політуправління 4-го Українського фронту було добре обізнане з основними етапами боротьби закарпатців за возз'єднання з Україною, зокрема, про народні збори у Мара-

морош-Сигеті (18 грудня 1918 р.) та в Хусті (21 січня 1919 р.), про рух за возз'єднання в Марамороському окрузі.

Аналізуючи вищеназаний документ, а також праці своїх попередників, О. Довганич цілком слушно зауважив, що «ідея возз'єднання Закарпаття з усім українським народом виникла в свідомості людей не за тиждень чи місяць до його здійснення, не раптово й не на голому ґрунті. Інша річ, що в цьому доленному для краю акті були окремі недоліки, і не такими вже доскональними й незаперечними були методи, якими вирішувалися окремі питання. Та найголовніше було те, що Закарпаття, нарешті, здійснило свою одвічну мрію, своє споконвічне прагнення возз'єднатися з братами по той бік Карпат» [74]. Аналогічної думки притримуються й інші сучасні дослідники цієї проблеми.

Із доповіді, яку аналізує О. Довганич, видно, що перший публічний виступ про возз'єднання відбувся в мукачівському театрі 3 листопада 1944 р. після концерту, який дали московські артисти. Ініціатива скликання з'їзду для вирішення даного питання належала народному комітету м. Ужгорода. З ініціативи двох міст – Ужгорода й Мукачева – створено оргкомітет з підготовки з'їзду, призначеного на 26 листопада 1944 р. у Мукачеві. Про роботу форуму написано чимало, але в праці О. Довганича є цікаві факти, які свідчать про позицію політуправління Червоної армії. Так, характеризуючи загалом виступи делегатів, у доповіді констатувалося: «Коли хтось із делегатів говорив про те, що чехи не відмовилися від думки володіти Закарпатською Україною, що вони на місцях намагаються запровадити стару адміністрацію і старі порядки, зал з'їзду справжнім чином закипав і наповнювався гнівом» [75].

Із тексту доповіді зрозуміло, як політуправління 4-го Українського фронту оцінювало діяльність І. Туряниці, П. Сиви, Г. Івашка, М. Цуперяка, Г. Русина та інших. Що стосується Івана Туряниці – яскравої постаті в історії краю на цьому відтинку часу – то його піддано критиці за те, що «часто в роботі розмінюється на дрібниці», дуже багато приділяє уваги «прийому відвідувачів», тому в нього не вистачає часу на детальне керівництво роботою окремих уповноважених. Доповідачі не оминули увагою й той факт, що керівник фінансових питань НРЗУ Г. Івашко «турбується про (...) платню греко-католицьким священникам», а в Ф.Чекана «політичне минуле (...) сумнівне». З тексту доповіді не видно, чому не оцінювалася робота уповно-

важених НРЗУ С. Вайса, І. Ваша, І. Керчі, М. Молдавчука, заступника голови П. Лінтура та багатьох інших [76]. Однак, незважаючи на такий підхід до оцінки керівників НРЗУ, поліуправління визнавало, що Народна рада, «обрана І з'їздом народних комітетів, виконала своє завдання» [77].

Відомо, що частина священників прямо відмовилася підписувати Маніфест про возз'єднання. У документі наведені конкретні приклади з цього приводу. Закономірно, що загалом даний документ звинувачував греко-католицьку церкву в тому, що вона виступала проти возз'єднання. Хоча документ датований 10 липня 1945 р., однак уже тоді створювалися передумови для ліквідації греко-католицької церкви та її об'єднання з православною, що відбулося 1949 р. [78]. Ця проблема теж перебуватиме в центрі уваги О. Довганича, про що йтиметься нижче.

О. Довганич одним із перших в українській історіографії порушив проблему значення Марамороського з'їзду та ухвалених ним документів [79]. Після вступу Червоної армії на територію Мараморощини «у селах (...) стихійно створювалися народні комітети. А 27 січня 1945 р. у Мараморош-Сигеті відбулися збори єдиного народного демократичного фронту, які висловилися, як записано в документі, «за возз'єднання Мараморощини із Закарпатського Україною і Радянського Україною» [80]. Про це важливе питання говорили всі промовці на цьому форумі. О. Довганич скрупульозно проаналізував хід загальних зборів громадян міста Мараморош-Сигета 28 січня 1945 року і рішення І з'їзду народних комітетів округу, який зібрався 4 лютого 1945 р. За підрахунками вченого, «всіх делегатів було 426, крім них, – 133 гості». У протоколах з'їзду є й такі дані: серед делегатів – 222 селянина, 129 робітників, 75 представників інтелігенції. За національним складом: 339 українців, 47 угорців, 15 румунів, 25 представників інших національностей [81].

Делегати обрали окружний народний комітет з 34 чоловік і схвалили пропозицію Павла Кушніра надіслати вітальну телеграму Народній раді Закарпатської України. Таким чином була порушено важливу проблему. У Державному архіві Закарпатської області зберігається петиція І з'їзду народних комітетів Мараморош-Сигета про возз'єднання з Радянського Україною та 46 петицій українських сіл Марамороша з цього питання, на яких близько 40 тис. підписів. У той же час треба сказати, що частина населення цієї території підписалася й під Маніфес-

том, прийнятим у Мукачеві в листопаді 1944 р. [82]. «Але ця проблема не була вирішена, – відзначав у докторській дисертації О. Довганич, – М. С. Хрущов у своїх спогадах кваліфікував ці події як «захоплення деяких районів, які до війни належали Румунському королівству». Були в нього ходоки й від українських сіл Східної Словаччини, але він наголосив, що питання про возз'єднання цих районів неможливе [83]. О. Довганич цілком закономірно запитує й сам відповідає: «Чи мали право жителі Мараморощини ставити такі питання? (про возз'єднання з Україною. – М. В.). Безумовно. Адже століттями вони були в складі історичного Закарпаття. І лише волею Е. Бекеша 1919 року відірвані від території краю. З 1945 р. вони прагнули виправити цю аномалію» [84].

Омельян Довганич значною мірою організатор виходу в світ унікального збірника документів «Возз'єднання» [85], основу якого склали архівні документи й матеріали про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (травень 1944 – січень 1946 рр.). Більша їх частина опублікована вперше. У збірнику вміщено 116 оригінальних документів, а також поіменні списки делегатів і гостей Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України. О. Довганич є одним із упорядників і авторів вступної статті. Ґрунтовний аналіз історичних процесів, що відбувалися в Закарпатській Україні в середині 40-х років, дозволив О. Довганичу й А. Шекеті дійти важливого висновку: «Жодні політичні спекуляції навколо возз'єднання не замінять правди, не принизять епохального значення возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною у долі нашого краю, яке відбулося 55 років тому. Ніщо не стримало б наших краян 1944 року від возз'єднання з братами по той бік Карпат» [86]. З таким твердженням неможливо не погодитися.

6. Радянський тоталітаризм і релігія

Чи знали ми правду про заборону греко-католицької церкви в Західній Україні та Закарпатті? Численні монографії й статті радянських істориків наполегливо нас переконували, що ніякої її ліквідації не було, а мав місце добровільний акт саморозпуску греко-католицької церкви та возз'єднання з руською православною церквою. Всі крапки над «і» повинні були розставити архівні документи з цього приводу, які, на жаль, перебували під сімома замками. З доступністю для вчених ко-

лись заборонених архівосховищ з'явилася реальна нагода зовсім іншими очима поглянути на події 1946-го і наступних років. Цю благородну справу зробили відомі вчені – доктор історичних наук Омелян Довганич і кандидат історичних наук Олексій Хланта, видавши ґрунтовне монографічне дослідження «У жорнах сталінських репресій» [87].

Книга відкривається передмовою доктора філософії, професора В. Беда «Щоб подібне ніколи не повторилось!» [88], у якій чітко доведено, що «вістря переслідування було спрямоване насамперед проти непокірливого духовенства греко-католицької, православної, римо-католицької і реформатської церков та різних сектантських організацій. Під контролем ідеологічних відділів КПРС, КДБ, органів радянської влади і суду перебувала діяльність усіх духовних служителів християнських церков». Саме завдяки введенню до наукового обігу нових архівних документів, книга О. Довганича й О. Хланти є «актуальною і новою та викликає великий інтерес як серед науковців, так і широкого кола читачів, що цікавляться історією розвитку християнських церков на Закарпатті». Отже, книга, яку так довго чекали, все ж до нас прийшла...

Свої міркування з приводу вищеназваної книги ми виклали в рецензії, яку надрукувала газета «Карпатський голос» [89].

Ліквідація греко-католицької церкви сталася не раптово, спонтанно. Це був цілеспрямований і чітко запланований акт, який розробляли на найвищому рівні. Однак радянська влада цим не обмежилася. Робилося все для того, щоб ослабити, а то й зовсім звести нанівець роль церкви в житті краю взагалі. З книги видно, що вже у вересні 1943 р. Й. Сталін зацікавився російською православною церквою, її матеріальним становищем, кількістю парафій, загальною чисельністю персоналу, її найвищим керівництвом. Починаючи з 1943 р. відбувається поступове втручання держави у сфері церкви, при Раднаркомі СРСР створено раду у справах російської православної церкви, в областях призначалися уповноважені ради, затверджено «Положення про раду у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР» тощо. Контроль над церквою посилювався з приходом радянських військ на Закарпаття.

Варто погодитися з твердженням О. Довганича і О. Хланти, що «у Закарпатті розпочалося негативне ставлення як окремих православних вірників, так і деяких представників державних

органів до греко-католицької церкви». Причиною стало те, що багато її служителів на чолі з єпископом Федором (Теодором) Ромжею дотримувалися так званого «нейтралітету» як до самого возз'єднання, так і до ухваленого на I з'їзді народних комітетів Закарпатської України основного документа – Маніфесту про возз'єднання. Вони здебільшого відмовилися його підписувати, тимчасом як «майже все доросле населення зробило це». Цей факт був уміло використаний, щоб звинуватити греко-католицьку церкву в усіх гріхах. Її звинувачували в колабораційстві з фашистами під час війни, в українському буржуазному націоналізмі. Вже в травні 1945 р. православним громадам були передані греко-католицькі церкви з майном у ряді сіл, хоч у цих населених пунктах тоді більшість становили греко-католики. На цей факт звернув увагу єпископ Т. Ромжа. Радянська влада, всупереч правді, переконувала населення, що «рух за перехід греко-католиків у православ'я поширюється активно, але йому заважає католицька агітація». 29 листопада 1946 р. Закарпатський облвиконком постановив закрити греко-католицьку семінарію в Ужгороді, а 5 квітня 1949 р. бібліотека Ужгородської капітули була передана УЖДУ. Активізувався процес захоплення церков і ліквідації монастирів.

О. Довганич і О. Хланта детально ознайомлюють читачів із конкретними планами нової влади з ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з російською православною, які припадають на 1947 р. Яким був зміст заходів із возз'єднання греко-католицької церкви з православною, що залишали представники Москви партійним і радянським органам Закарпатської області? По-перше, він передбачав більш тривалий, як порівняти із Західною Україною, процес возз'єднання, хоч насправді був дуже коротким. По-друге, план заходів висував на перше місце конкретні дії державних і церковних органів православ'я з ліквідації греко-католицької церкви. У ньому по пунктах були викладені конкретні завдання для православного єпископа та єпархіального управління. Наприклад, Московський патріархат рекомендував відрядити на Закарпаття 20–30 православних священників на вакантні посади у колишніх уніатських парафіях і для місіонерської роботи. У той же час римо-католицьким і греко-католицьким служителям культу заборонялося взаємне обслуговування своїх церков. Хто з них порушував цю заборону, міг бути покараний уповноваженим аж до зняття з реєстрації.

На перешкоді цим заходам нової влади став єпископ Теодор Ромжа, який мав величезний авторитет у населення. На глибоке переконання уповноваженого ради у справах російської православної церкви, «єпископ Ромжа і його заступник Хіра повинні бути негайно в тій чи іншій, найбільш зручній формі позбавлені можливості продовжувати тягнути майже півмільйона радянських людей Закарпатської області до Рима». Такою «зручною формою» стало вбивство єпископа. У розділі «Смерть єпископа Федора Ромжі» автори книги, ввівши до наукового обігу нові архівні документи, простежили план ліквідації священнослужителя. 1 листопада 1947 р. Т. Ромжа помер унаслідок аварії, яка сталася 27 жовтня, коли він повертався з села, що за 10 км від Мукачева. Насправді ж причина «раптової смерті» єпископа Ромжі була такою: аварію заздальгідь спланувала спецслужба МДБ СРСР, доручивши виконати акцію її керівникові П. Судоплатову. Отже, все йшло до того, щоб греко-католицька церква перестала існувати. Станом на 5 квітня 1949 року із 277 чинних греко-католицьких священників 130 возз'єдналися з російською православною церквою.

У другому півріччі 1949 р. уповноважений ради у справах російської православної церкви А. І. Шерстюк пропонував скликати собор колишніх греко-католицьких священників, аби вирішити питання про ліквідацію унії. «Я маю на увазі, – писав він, – щоб ліквідація унії була оформлена юридично, а не «самоліквідуванням». Так, цього вони не хотіли. 3 жовтня 1949 р. П. Вільховий повідомляв, що «греко-католицька (уніатська) церква (...) на сьогодні возз'єдналася з російською православною церквою...». Отже, треба було помислити над питанням, що робити з численними храмами, монастирями та їх майном. План ліквідації монастирів слід було погодити до 15 жовтня 1949 р. Протягом першого півріччя 1950 р. мали бути ліквідовані всі колишні уніатські монастирі.

Знищуючи греко-католицьку церкву, радянська держава визнавала православне віросповідання. Але все робилося для того, щоб тримати під державним контролем і діяльність православного духовенства. Головна мета комуністичної діяльності полягала в атеїстичному вихованні населення, особливо молоді. Для цього часто обмежували роботу служителів православної церкви і монастирів. Підрив економічних засад релігійних діячів усіх напрямів, у тому числі й православних, поля-

гав у конфіскації церковних земельних угідь і будівель, позбавленні прав духовенства на квартири, в яких вони мешкали, поступове скорочення православних монастирів.

У розділі «Репресовані священики» йдеться про Ю. Гаджета, І. Чейпеша, А. Сабова, О. Грегоровича, П. Васька, М. Савчука, В. Хому, П. Дем'яновича. «Прикладів звинувачення греко-католицьких священиків в антирадянській діяльності можна навести багато, – відзначають О. Довганич і О. Хланта. – Це свідчить про те, що тоталітарна система досягла свого. Греко-католицька церква була ліквідована в Закарпатті і воз'єднана з православною, яка була підпорядкована Московській патріархії». У розділі «Мученики за православну віру» знаходимо цікавий фактичний матеріал про представників православної церкви, священиків і монахів, яким теж не вдалося уникнути репресій.

Греко-католицька і православна церкви не були винятком. Зазнали репресій і представники інших конфесій. Матеріали про це можна прочитати в розділах книги «Переслідування реформатської церкви», «Репресії проти римо-католиків», «Засудження свідків Єгови», «Покарані за релігійні переконання». Уже сам перелік розділів свідчить, що наступ нової влади на духовну сферу був тотальний. Не викликає жодних сумнівів, що книга О. Довганича і О. Хланти, написана на основі нових архівних документів, є значним внеском в українську історіографію другої половини ХХ століття.

Джерела і література

1. Хланта І. Омелян Довганич. Бібліографічний покажчик. – Ужгород: Патент, 1995. – 73 с.
2. Губаль І. Довганич Омелян Дмитрович // Хуст над Тисою. – Ужгород, 1992. – С. 141–143; Офішинський Р. Все життя – в роботі // Вісник Хустщини. – 1994. – 25 травня; Хланта І. Сумлінний науковець. До 65-річчя з дня народження О. Д. Довганича // Вісник Хустщини. – 1995. – 6 травня; його ж: Історик-слідопит // Закарпатська правда. – 1995. – 8 липня; його ж: Омелян Довганич як літературознавець і критик // Довганич О. Д. Коли історія, як незагойна рана... Спогади і роздуми на порозі 70-річчя з дня народження. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. – С. 54–60; Олашин М. Його покликання – служити народу й знаходити істину // Там само. – С. 42–53; його ж: Дослідник, журналіст, педагог: До 65-річчя з дня народження О. Д. Довганича // Новини Закарпаття. – 1995. – 6 травня та ін.
3. Хланта І. Омелян Довганич. Бібліографічний покажчик. – С. 19.
4. Олашин М. Його покликання – служити народу і знаходити істину. – С. 53.
5. Довганич О. Д., Пригара М. Д. Нижньому Селищу 540 років. – Ужгород: Патент, 1997. – С. 8.
6. Довганич О. Д. Коли історія, як незагойна рана... – С. 7.
7. Там само. – С. 8.
8. Там само. – С. 21.

9. Там само. – С. 23.
10. Олашин М. Його покликання – служити народу і знаходити істину. – С. 52.
11. Хланта І. Омелян Довганич. Бібліографічний покажчик. – С. 17.
12. Довганич О. Д. Коли історія, як незагойна рана... – С. 3.
13. Довганич О. Д., Пашкуй З. А., Троян М. В. Закарпаття в роки війни. – Ужгород: Карпати, 1990. – 171 с.
14. Довганич О. Д. Коли історія, як незагойна рана... – С. 18–19.
15. Довганич О. Д., Пашкуй З. А., Троян М. В. Закарпаття в роки війни. – С. 13.
16. Там само. – С. 15.
17. Там само. – С. 22.
18. Дмитро Климуш – головний комендант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші. – Ужгород, 1997. – 105 с.
19. Там само. – С. 20–31.
20. Книга пам'яті України: Закарпатська область: У двох томах. – Т. 2. – Ужгород: Карпати, 1998. – 426 с.
21. Там само. – С. 63–65.
22. Там само. – С. 64.
23. Там само. – С. 65.
24. Дет. див.: Гренджа-Донський В. Твори. – Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник. – Вашингтон: Карпатський Союз, 1987.
25. Книга пам'яті України: Закарпатська область. – Т. 2. – С. 71–78.
26. Довганич О. Д. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938–1945 рр.). Дисертація у вигляді наукової доповіді на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Ужгород, 1997. – 72 с.
27. Там само. – С. 17–23.
28. Там само. – С. 20–21.
29. Там само. – С. 22–23.
30. Довганич О. Д. Коли історія, як незагойна рана. – С. 16.
31. Довганич О., Пашкевич В. Втечі у безвість // Молодь Закарпаття. – 1989. – 11 лютого.
32. Там само. – С. 37.
33. Довганич О. Д., Хланта О. В. Повернення до правди. Бібліографічний покажчик. – Ужгород, 2000. – С. 4.
34. Довганич О. Д. Втікачі в СРСР та їх долі // Книга пам'яті України: Закарпатська область. – Т. 1. – Ужгород: Карпати, 1995. – С. 37.
35. Там само. – С. 38.
36. Там само.
37. Довганич О. Д. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938–1945 рр.). Дисертація... – С. 43.
38. Довганич О. Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі (Історико-краєзнавчі статті і нариси). – Ужгород: Патент, 1995. – С. 38.
39. Там само. – С. 214.
40. Там само. – С. 228–259.
41. Кризь пекло ГУЛАГів: Документи, спогади, нариси. – Ужгород, 1996. – 187 с.
42. Там само. – С. 46.
43. Там само. – С. 72–73.
44. Довганич О. Д., Хланта О. В. Повернення до правди. Бібліографічний покажчик. – Ужгород, 2000.
45. Там само. – С. 7.
46. Довганич О. Нагорода знайшла героя // Закарпатська правда. – 1963. – 23 серпня.
47. Довганич О., Лустиг К., Співак Б. Слідами легенди: Документальні розповіді про розвідувальну групу Ф. Патакі. – Ужгород: Карпати, 1971. – 122 с.
48. Довганич О., Лустиг К., Співак Б. Слідами легенди: Документальні розповіді про розвідувальну групу Ф. Патакі (Пер. з укр. Г. А. Андора. – Ужгород: Карпати, 1972. – 119 с. (угорською мовою).
49. Хланта І. Омелян Довганич. Бібліографічний покажчик. – С. 20.
50. Довганич О. Д. Коли історія, як незагойна рана... – С. 21.

51. Там само.
52. Довганич О. Д., Пашкуй З. А., Троян М. В. Закарпаття в роки війни. – С. 116.
53. Там само. – С. 119–121.
54. Довганич О. Д. Коли історія, як незагойна рана... – С. 24.
55. Довганич О. Д., Пашкуй З. А., Троян М. В. Закарпаття в роки війни. – С. 62.
56. Там само. – С. 79–81.
57. Офіцинський Р., Довганич О. Закарпатська молодь у роки Другої світової війни (До 50-ліття Перемоги). – Ужгород: Патент, 1995. – С. 9–20.
58. Там само. – С. 12.
59. Довганич О. Д., Пашкуй З. А., Троян М. В. Закарпаття в роки війни. – С. 100.
60. Довганич О. Д., Пагирия В. Закарпатські воїни генерала Людвика Свободи. – Ужгород: Патент, 1999. – 176 с.
61. Там само. – С. 26.
62. Там само. – С. 29.
63. Там само. – С. 30.
64. Там само. – С. 33.
65. Там само. – С. 34.
66. Там само. – С. 41.
67. Там само. – С. 49.
68. Довганич О. Д. Закарпатські добровольці: Нариси з історії та бойового шляху. – Ужгород, 1998.
69. Бажан Й. П'ять років Товариству добровольців Закарпаття – учасників війни // Там само. – С. 8–9.
70. Там само. – С. 111.
71. Кучма Л. Із виступу на урочистих зборах, присвячених 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною // Того дня зійшло сонце возз'єднання: минуле і сучасне. – Ужгород, 1997. – С. 13.
72. Того дня зійшло сонце возз'єднання: минуле і сучасне. – С. 57–74.
73. Там само. – С. 57.
74. Там само. – С. 58.
75. Там само. – С. 59.
76. Там само. – С. 60–61.
77. Там само. – С. 61.
78. Там само. – С. 65.
79. Довганич О. Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі. – С. 174–179; його ж: Марамороський з'їзд – забута сторінка історії // Того дні зійшло сонце возз'єднання: минуле і сучасне. – С. 67–71; його ж: Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938–1945 рр.). Дисертація... – С. 61–62; його ж: Марамороський з'їзд // Карпатський край. – 1994. – № 1–2. – С. 36–37.
80. Довганич О. Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі. – С. 175.
81. Там само. – С. 176.
82. Там само. – С. 177.
83. Там само. – С. 178–179.
84. Там само. – С. 178.
85. Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Друге видання, доповнене. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – 344 с.
86. Там само. – С. 22.
87. Довганич О., Хланта О. У жорнах сталінських репресій. З історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з російською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х роках ХХ століття. – Ужгород: Гражда, 1999. – 126 с.
88. Бедь В. Щоб подібне ніколи не повторилось! // Там само. – С. 3–4.
89. Вегеш М. Правда проти фальсифікації (Роздуми історика з приводу нової книги) // Карпатський голос. – 2000. – 27 травня – 2 червня.